

VARDAN GALSTYAN
Institute of Oriental Studies of NAS RA
vardang19@gmail.com

THE MUSLIM POPULATION OF EASTERN TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY (DEMOGRAPHIC ANALYSIS)

Key words: *Transcaucasia, Demography, Islamic population, Azerbaijan, Russian Empire, Yelizavetpol governorate, Tatar, Iran, Muslim, Persian.*

This period of history of the Eastern Transcaucasia is chosen for several reasons. The main part of the Islamic population of this region was of Turkic origin, with gradually disappearing tribal identity and endonyms (padar, afshar, kajar, bayat, akhmedlu etc.)¹. In the second half of the 19th century significant changes took place in the life of the Turkic population. First of all, the Turkic literary culture began to form in Transcaucasia which was part of the Russian Empire. The literature based on the Turkic language but written in Arabic started to be printed.

The formation of literature based on a Turkic language is strongly connected with the activity of Mirza Fathali Akhundov. From this point of view the birth of press in a Turkic language was a significant event: in 1875 Hasan bek Zardabi – one of the intellectuals of that period started to print the “Ekinji” (ploughman), the first newspaper in a Turkic language². In 1879 in Tiflis another paper – “Ziya” (light) was founded, which was renamed as “Ziya i Kafkasiye” (The light of the Caucasus) in 1880³. In 1883 again in Tiflis a new Turkic paper – “Keshkyul” (Plate of Sufi) was founded⁴. Besides papers in Turkic languages there was also press in Russian being published in Baku, where Tatar columnists and political observers placed their articles. Particularly in “Kaspiy” (established in 1881) many famous

¹ Վ. Գալստյան, Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքական ցեղերը ժամ դարում, – «Գարդմանի եւ Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն եւ արդիականություն)». Հանրապետական գիտաժողով (ապրիլի 29-30, 2016 թ.). Չեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2016, էջ 33-59:

² Əkinçi, 1875-1877 (Tam mətni), Avrasiya press, Bakı 2005, s. 4.

³ A. Aşırılı, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı 2009, s.28.

⁴ Ibid., p.34.

representatives of Muslim intellectual elite such as Hasan bek Zardabi, Muhamed agha Shahtakhtinski, Feridun bek Kocharli worked as editors. The Soviet historiography and modern Azerbaijani historiography named those papers the first specimens of Azerbaijani press⁵. But in our opinion this definition should be viewed with some reservation, because in the middle of the 19th century there were no ethnic terms, such as “Azerbaijanian” or “Azerbaijani” which could describe a certain ethnic identity. There was only the historical and geographical term “Azerbaijan” meaning generally the territory southward of the river Araks. So, the usage of a modern ethnic term for an earlier historical period is inappropriate.

Meanwhile it should be pointed out that in the press of Eastern Transcaucasia of that time we can see articles and personal thoughts about the ethnic belonging of the Turkic-speaking population of the region. For example the article published in 1891 in “Kaspiy” where the political writer, historian and linguist Muhamed Agha Shahtakhtinski suggests to call the Muslims of Transcaucasia not just “Muslim”, “Tatar”, “Turk” or “Persian” but to call them “Azerbaijani”. Furthermore Shahtakhtinski proposes to call their language “Azerbaijani” the an appropriate version⁶. In this case we deal with the personal thoughts of an intellectual, but the changes that took place in the second half of the 19th century had their important impact on those thoughts. Those changes include: 1. Severing ties with Iran and becoming a part of the Russian Empire where the Turkic literary language and culture formed under the influence of both Islamic and Russian cultures. 2. Formation of the identity among the newly born intellectuals of Turkic origin based on the idea that they differed from other less numerous Islamic people of Transcaucasia at least in their language and roots. 3. The influence of the rising panturkism in the Russian Empire which was spreading from the Crimean and Volga Tatars to Eastern Transcaucasus⁷. Later Muhamed agha Shahtakhtinski improved his panturkistic views of “united Azerbaijan” and “Azerbaijani language” in his scholarly works⁸.

⁵ Ц. Агаян, К вопросу об издании азербайджанской газеты «Экинчи» и связи «Экинчи» с армянской периодической печатью, *Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ-ԳԱ*, N 11, 1950, էջ 51:

⁶ М. А. Шахтахтинский, Как называть Закавказских мусульман, *Каспий*, N 93, 1891.

⁷ About the rise of panturkism in the Russian Empire Cf. detailed in: J. M. Landau, *Pan-Turkism: From irredentism to cooperation*, London, 1995; И. Гилязов, *Тюркизм: Становление и развитие (характеристика основных этапов)*, Казань, 2002; Зареванд, *Турция и Пантуранизм*, Париж, 1930; Ю. Б. Османов, *Просветитель Востока Исмаил Гаспринский*, Симферополь, 2014; F. Georjeon, *Türk milliyetçiliyinin kökenleri*, Yusuf Akçura, İstanbul, 1999.

⁸ М. Шахтахтинский, Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке, Тифлис, 1902, с. 2; М. Шахтахтинский, Маленькая Азербайджанская Азбука, фонетическое восточное письмо, – *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, 2006, s. 385.

In terms of the facts mentioned above we tried to give the ethnic, confessional and linguistic picture of the late 19th century Eastern Transcaucasia which included Baku and Yelizavetpol governorates (guberniya) and Zakatala district (okrug)⁹.

Censuses of the Caucasus and the whole Russian Empire undertaken in the second half of the 19th century give us information about the ethnic and confessional composition of this region. Particularly during 1871-1874 the cameral census was organized in Transcaucasia¹⁰. There are available data about the numbers of Shiite and Sunni Muslims and mosques in the Baku and Yelizavetpol governorates, in Zakatala okrug¹¹. In "The alphabetical list of nations inhabiting the Russian Empire" prepared in 1895 before the general census, you can find numerical data about nations inhabiting the Russian Empire¹². In 1897 the first General census of the Russian Empire was held. In this census the description of the population based on their native languages is very valuable for our article¹³.

The Shiite-Sunni proportion of the Islamic population in Eastern Transcaucasia is clearly displayed on the list showing the confessional structure of the Caucasus in 1884. For the Baku Governorate the majority of the Shiite population (270 000) against the Sunni (198000) was specific. In Baku city and district (uezd) Muslims were only Shiites, the same was about mosques. In Lenkoran district, the homeland for most of Talysh population of Iranian origin, the 68 000 people from the whole population of 70 000 were Shiites¹⁴. In Jevat district the number of Sunnis was 54 000, Shiites were 12 000. In the north of the Baku Governorate the picture underwent interesting changes for the benefit of the Sunnis. In Quba, Gyokchay and Shamakhi districts the Sunni population was nearly 196 000, the number of Shiites – 65 000¹⁵.

The change of the Shiite-Sunni ratio for the benefit of the Sunnis from south to north has several explanations. First of all from south to north the number of

⁹ Shushi, Zangezur, Jebrayil and Jevanshir districts (uyezd) are excluded from our presentation of the confessional composition of the Yelizavetpol governorate as these regions include the territory of Artsakh and Syunik regions of historical Armenia and are the parts of the Republic of Armenia and Nagorno Karabakh Republic now. Besides that fact, the districts mentioned above geographically do not match the territory of Eastern Transcaucasia.

¹⁰ Распределение народностей населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, Кавказский календарь на 1887 г., с. 220.

¹¹ Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., Кавказский календарь на 1887 г., с. 222.

¹² Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., 1895.

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел, Выпуск 1, СПб., 1897.

¹⁴ Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.

¹⁵ Ibid., p. 222.

people who spoke Caucasian languages was increasing. As is well known, those nations of Eastern Transcaucasia are followers of Sunni Islam¹⁶. In opposite to this Shiite Turkic speaking people, the areas populated with Shiite Tats and Talyshes – both of Iranian origin were located in central and southern parts of the Baku governorate¹⁷. Besides this fact, the historically formed cultural and religious influence of Shiite Iran was weakening geographically from south to north.

In the Yelizavetpol governorate Shiites were a majority only in Yelizavetpol district (uezd): 54 000 Shiites to 7 500 Sunnis. The picture was different in northern districts of the governorate. Nukhi, Ghazakh and Aresh districts were populated mainly with Sunnis – 120 000, Shiites were nearly 11 000¹⁸.

According to the list, the northernmost Zakatala district in 1884 was populated only with Sunni Muslims – 70 000¹⁹. This fact was due to the majority of Avars and Islamized Georgians or Ingiloy in Zakatala (Jaro-Belokan)²⁰.

	Shiites	Sunnis
Baku governorate	270 000	198 000
Yelizavetpol governorate	65 000	126 000 ²¹
Zakatala district	–	70 000
Total	335 000	394 000

Speaking about the ethnic picture of the region we should fix that according to Cameral census of 1871-1874 the population of Turkic origin was the majority in Baku and Yelizavetpol governorates, and was a part of the population in Zakatala district. Altogether the population of Turkic descent was 690 000 out of the total 1 200 000.

Demographic data according to Cameral census of the Caucasus 1871-1874.

	Baku governorate	Yelizavetpol governorate	Zakatala district	Total
Total population	530 566	599 925	74 134	1 204 625
Aderbajani Tatars	304 049	357 917	28 581	690 547

¹⁶ Հ. Խառատյան, «Ադրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» և «իրանալեզուները». Ինքնության զարգացումներն Ադրբեջանում, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2012, էջ 274:

¹⁷ Գ. Ստեփանյան, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան 2010, էջ 50:

¹⁸ Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.

¹⁹ Ibid., p. 222.

²⁰ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220. Հ. Խառատյան, նշվ. աշխ. էջ 274-275:

²¹ Giving the description of the confessional structure of the Yelizavetpol governorate the districts of Shushi, Zangezur, Jaebrayil and Jevanshir are not included.

It is remarkable that in this census the population of Turkic origin is mentioned as “Aderbajani Tatars”. In “The alphabetical list of nations inhabiting the Russian Empire” the Turkic people of Transcaucasia are presented under the name of “Caucasian or Aderbejani Tatars”²². The term “Aderbejani Tatars” can be found in the work by the Russian scholar Zagursky who made the ethnographic classification of the Caucasian nations²³. The terms “Aderbajani” or “Aderbejani” used as geographical names remained from the name of the administrative-territorial element of Safavid Iran²⁴. In the census we find the term “Northern Tatars”, this fact confirms that in the term “Aderbejani Tatars” the word “Aderbejani” presents a geographical meaning. The term “Northern Tatars” was used for the population of Turkic origin or Turkic speaking in Tiflis and Stavropol governorates, Kuban, Terek and Dagestan regions (oblast)²⁵.

In the first General census of the Russian Empire of 1897 there are no data about the classification of the population based on ethnic belonging. In the classification based on religion the whole Islamic population, both Sunnis and Shiites, is presented with the term “Muslims”. Such classification makes it

²² Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., 1895г., с. 68.

²³ **Л. П. Загурский**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г., с. 10.

²⁴ The term “Aderbajan” is the transformed version of historical and geographical name Atropatena. The large territory southward to the river Araks that now is the north-west of the Islamic Republic of Iran was formerly named as Atropatena. In the 7th century Atropatena fell under the rule of the Arabic Caliphate. The Arabic language was ruling, so the name Atropatena was transformed under the influence of the sound system of Arabic and began to be pronounced as “Azerbaijan”. During the 16-18th centuries under the rule of the Safavid Persia the territory northward to the river Araks became the part of the territorial-administrative unit of Azarbaijan. Massive turkification of this region took place during the Safavid rule, when many Turkic tribes removed from Atropatena to Eastern Transcaucasus. For this reason the historical old terms Albania, Shirvan and Arran that were used for Eastern Transcaucasia were replaced by the artificial term Azerbaijan in the beginning of the 20th century. The Iranian scholar Reza Enayatolla explains the renaming of the region in 1918 as part of the far going plans of Turkey which conquered the Eastern Transcaucasia and was aiming to do the same with Iranian Azerbaijan. The famous academician Bartold claimed that if searching a term for the territory of nowadays Azerbaijani Republic the righteous would be the name Arran, but because of the plans to unite this republic with Iranian Azerbaijan the territory was named Azerbaijan. Look at - Tadhkirat Al Mulūk: Manual of Safavid administration. Persian text in facsimile, translated and explained by **V. Minorsky**, London 1943, p.164. **В. Бартольд**, Сочинения, Том 2, Часть 1, Москва, 1963, с. 703. **И. Дьяконов**, Пути истории (От древнейшего человека до наших дней), Москва, 2007, с. 361. **G. Stepanyan**, Armenians of Baku province in the second half of the 19th century, Yerevan, 2013, p. 107. **Э.-о. Реза** Азербайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания), Москва 2012, с. 115.

²⁵ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220.

impossible to build up even an approximate view about the ethnic composition of the region²⁶.

In the General census the classification based on native languages gives though not comprehensive but at least some information about the ethnic picture of Eastern Transcaucasia. The possibility of members of different ethnic groups to mention the language of another group as its native language speaks about the subjectivity of such classification. For example Tats or Talyshes that had become Turkic speaking could mention the Tatar language as their native.

Anyway, according to the General census, the majority of the population of Baku and Yelizavetpol governorates was registered as Turkic speaking²⁷. In Zakatala district the Tatar language speakers were nearly 29 000²⁸.

	Total population of governorate	Turkic speaking population
Baku governorate	826 716	485 146
Yelizavetpol governorate	462 694	298 782
Zakatala district	84 224	28 950

Total population	Turkic speaking population
1 373 634	812 878

In the General census of 1897 one fact deserves attention. In the part mentioned as “The population of the Caucasus according to language” there are the “Aderbejani” and “Tatar” languages. The “Aderbejani” is mentioned as the language of the majority of the population in Yelizavetpol governorate, and as one of the languages in Dagestan governorate. “Tatar” is mentioned as the most widely used language in Baku governorate and as the second spoken language in Yerevan governorate. It is also used in Kars, Terek and Tiflis governorates²⁹. The “Aderbejani” and “Tatar” languages are not represented together in any governorate. This fact allows to us think that the two names are given to the same language. It seems possible only if in different governorates the census was carried

²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий, Выпуск 6, 1905 г., с. 44-46.

²⁷ Giving the description of the linguistic structure of the Yelizavetpol governorate the districts of Shushi, Zangezur, Jaebrayil and Jevanshir are not included.

²⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Распределение населения по родному языку и уездам Российской Империи кроме губерний Европейской России, Закатальский округ. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=551

²⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, выпуск 7, 1905 г., с. 6.

out by different people. They used non similar terms which found their place in the General census. With all these facts it can be noted that in the second half of the 19th century in official statistical papers of the Russian Empire the term the “Aderbejan” language is used parallel to the more widespread term the “Tatar” language. This can be resulted by the lack of knowledge of Russian officials. Also the use of such an artificial term could be the result of the linguistic commonality of Turkic speakers of Transcaucasus and North-western region of Iran called Azerbaijan.

In our analysis of statistical data we concentrated our attention on the population of Turkic origin, but the numeral data of other Muslim people like Tats, Talyshes, Avars, Lezgins are also important.

In the cameral census of 1871-1874 besides the Tatar people there are data about other people of Transcaucasia. According to the cameral census, at that time the number of Talyshes was 43 000. They inhabited only the Baku governorate³⁰.

Tats were more than 79 000. They presented the considerable part of the population in Baku governorate³¹.

According to the census, the number of Lezgins in Eastern Transcaucasia in 1871-1874 was 96 000. Most of them lived in Baku governorate – more than 50 000. In Zakatala district Lezgins were 31 000³², in Yelizavetpol governorate more than 14 000³³.

Table of demographic data according to the cameral census of the Caucasus 1871–1874.

	Baku governorate	Yelizavetpol governorate	Zakatala okrug	Total
Talyshs	42999	–	–	42999
Tats	79112	–	–	79112
Lezgins	50748	14573	31075	96396

On “The alphabetical list of nations inhabiting the Russian Empire” Talyshes in Baku governorate were more than 50 000 in 1886³⁴. In the same year the number of Tat people was 125 000, but we must take into account that besides Baku governorate the Tats inhabiting the Dagestan governorate are also included in this

³⁰ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220.

³¹ Ibid.

³² In Zakatala district under the name of Lezgins we should understand Avars and Ingiloy.

³³ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220.

³⁴ Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., 1895г., с. 71.

number³⁵. On the list we see the total number of Lezgins inhabiting the Russian Empire – 597 000. Particularly besides Lezgins living in Baku, Yelizavetpol governorates and Zakatala district, this number was mainly formed by the Lezgins of Dagestan governorate, which as a territory is out of our research³⁶.

The number of Talyshes and Tats in 1886.

Talyshes	50510
Tats	124683

In the General census of 1897 we can have the approximate number of Talyshes, Tats, Avars, Lezgins of Eastern Transcaucasia in the end of the 19th century with the help of the data included in the section “Population according to the native language”. In this case we should also take into account that due to linguistic assimilation this data can not present the entire ethnic picture of the region.

According to the census, 35 000 people of Baku governorate mentioned the Talysh language as their native. The Tat language was native for 90 000 inhabitants of Baku governorate³⁷. The Persian speakers in Baku governorate were 6 000³⁸. In the census we see the language of Kyurin as native for some part of the population of Baku and Yelizavetpol governorates. The speakers of this language were Kyurins or more known as Lezgins. The Famous Russian linguist P. Uslar writing about Kyurins and the Kyurin language claimed that Kyurins name themselves Lezgins and their language as the Lezgin language³⁹. The famous Armenian linguist Hrachya Acharyan classifies the Kyurin or Lezgin language to the Eastern group of the Northern Caucasian branch of the Caucasian language family⁴⁰. According to the census, 48 000 people in Baku governorate mentioned the Kyurin or Lezgin language as their native. In Yelizavetpol the Lezgin language speakers

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., p 47.

³⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Выпуск 7, 1905 г., с. 6.

³⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Распределение населения по родному языку и уездам Российской Империи кроме губерний Европейской России, Бакинская губерния. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=319

³⁹ П. К. Услар, Этнография Кавказа. Языкознание, Том VI. Кюринский язык, Тифлис, 1896, с. 639.

⁴⁰ Հ. Աճառյան, Հիսկատար քերականություն Հայոց լեզվի, համեմատությանը 562 լեզուներին, հտ. 1, Երևան, 1952, էջ 470:

were more than 14 000⁴¹. In the census there is also the term of Kazikumukh. The terms the Kazikumukh language and Kazikumukh people were used in the 19th century Russian Empire to name the Caucasian language and the people of Dagestan who are more known as Laks⁴². This language is also classified as part of the Eastern group of the Northern Caucasian branch of the Caucasian language family⁴³. According to the General census, in Baku governorate the Kazikumukh or Lak language was native for 12 000 people⁴⁴.

According to the General census native people speaking the Caucasian language made the majority in Zakatala district. With a total population of 84 000 in Zakatala district the most widely spoken was the Avar language – 31 670 people. The Dargin language was native for 7 500 people. The Georgian language speakers (Ingiloyts) were more than 12 000⁴⁵.

Data according to the first General census of the Russian Empire 1897.

	Baku governorate	Yelizavetpol governorate	Zakatala okrug	Total
Talysh language	34 994	–	–	34 994
Tat language	89 519	–	–	89 519
Persian language	5 973	338	–	6 311
Kyurin (Lezgin) language	48 192	14 503	975	63 670
Kazikumukh (Lak) language	11 811	581	61	12 453
Avar language	2 898	461	31 670	35 029
Dargin language	–	–	7 441	7 441
Georgian language	1 616	1 239	12 389	15 244

⁴¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Выпуск 7, 1905 г., с. 6.

⁴² П. К. Услар, Этнография Кавказа. Языкознание, Том VI. Лакский язык, Тифлис, 1890, с.2.

⁴³ Հ. Աճառյան, Հրապարակաբերական լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուներ, հտ. 1, Երևան, 1952, էջ 467:

⁴⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Выпуск 7, 1905 г., с. 6.

⁴⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Распределение населения по родному языку и уездам Российской Империи кроме губерний Европейской России, Закатальский округ. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=551

Rounded statistical data of main linguistic groups of the Muslim population of Eastern Transcaucasia according to the first General census of the Russian Empire 1897.

Total population of Baku and Yelizavetpol ⁴⁶ governorates, Zakatala district	Tatar language speakers	Iranian languages speakers	Caucasian languages speakers
1 373 634	812 878	131 000	134 000

Thus, the censuses organized in the second half of the 19th century show the ethnic variety of Eastern Transcaucasia. Meanwhile the Russian Empire for the first time since establishing its domination in this region with official statistic data affirmed the majority of Turkic speaking people in Eastern Transcaucasia. This majority was the result of persistent inflow of Turkic elements and sustained assimilation of native peoples. In published statistic data there was no tribal identity and all Turkic speaking elements were named Tatars. Among the people of Turkic origin and especially among the newly forming intellectual elite this fact, of course, fostered the feeling of their collectivity and majority. Furthermore in censuses held in different years such terms as Tatars, Aderbejani Tatars, the Aderbejani language were used. In our opinion, this fact artificially fostered the search of their collective ethnonym. Moreover, this process prepared soil for renaming the region with the term “Azerbaijan”, and people with the artificial ethnonym “Azerbaijanians” in the 20th century.

BIBLIOGRAPHY

- Əkinçi, 1875–1877 (Tam mətni), Avrasiya press, Bakı, 2005.
Aşırılı A., Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875–1920), Bakı, 2009.
 Tadhkirat Al Mulūk: Manual of Safavid administration. Persian text in facsimile, translated and explained by **V. Minorsky**, London, 1943.
Georgeon F., Türk milliyetçiliyinin kökenleri, Yusuf Akçura, İstanbul, 1999.
Landau J. M., Pan-Turkism: From irredentism to cooperation, London, 1995;
Stepanyan G., Armenians of Baku province in the second half of the 19th century, Yerevan, 2013.
Агаян Ц., К вопросу об издании азербайджанской газеты «Экинчи» и связи «Экинчи» с армянской периодической печатью, *Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ-ԳԱ*, N 11, 1950.
 Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., 1895.
Бартольд В., Сочинения, Том 2, Часть 1, Москва, 1963.
Гилязов И., Тюркизм: Становление и развитие (характеристика основных этапов), Казань, 2002;

⁴⁶ In the description of the linguistic structure of Yelizavetpol governorate the districts of Shushi, Zangezur, Jacbrayil and Jevanshir are not included.

- Дьяконов И.**, Пути истории (От древнейшего человека до наших дней), Москва, 2007.
- Загурский Л. П.**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г.
- Зареванд**, Турция и Пантуранизм, Париж, 1930;
- Османов Ю. Б.**, Просветитель Востока Исмаил Гаспринский, Симферополь, 2014;
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел, выпуск 1, СПб., 1897.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий, выпуск 6, 1905 г.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, вып. 7, 1905 г.
- Распределение народностей населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, Кавказский календарь на 1887 г.
- Реза Э.-о.**, Азербайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания), Москва, 2012
- Услар П. К.**, Этнография Кавказа. Языкознание, Том VI. Кюринский язык, Тифлис, 1896.
- Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., Кавказский календарь на 1887 г.
- Шахтагинский М.**, Как называть Закавказских мусульман, Каспий, N 93, 1891.
- Шахтагинский М.**, Маленькая Азербайджанская Азбука, фонетическое восточное письмо, – Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006, s. 385.
- Шахтагинский М.**, Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке, Тифлис, 1902, с. 2;
- Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների, հտ. 1, Երևան, 1952:
- Գալստյան Վ.**, Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքական ցեղերը ԺԺ դարում, – «Գարդմանի եւ Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն եւ արդիականություն)». Հանրապետական գիտաժողով (ապրիլի 29-30, 2016 թ.). Չեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2016, էջ 33-59:
- Խառատյան Հ.**, «Ադրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» և «փրանալեզուները». Ինքնության զարգացումներն Ադրբեջանում, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2012, էջ 274:
- Ստեփանյան Գ.**, Բարվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան 2010:

ՎԱՐԴԱՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
vardang19@gmail.com

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ
ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ
(ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արևելյան Այսրկովկասի պատմության այս ժամանակաշրջանն ընտրվել է մի քանի պատճառներով: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին այդ երկրամասի մահմեդական բնակչության մեծամասնությունը կազմող թյուրքական ծագմամբ, աստիճանաբար անհետացող ցեղային էթնիկ ինքնագիտակցությամբ եւ ինքնանուններով զանգվածի կյանքում տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ: Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող այս տարածքում սկսեց ձևավորվել թյուրքալեզու գրավոր մշակույթ: Սկսեց տպագրվել արաբատառ, սակայն թյուրքալեզու գրականությունը:

Արևելյան Այսրկովկասի այս ժամանակաշրջանում սկզբնավորված թյուրքալեզու մամուլում ի հայտ են գալիս հրապարակախոսական հոդվածներ, խոստուն մտորումներ նաև տարածաշրջանի թյուրքախոս բնակչության էթնիկ պատկանելության վերաբերյալ: Այդպիսին է 1891 թվականին «Կասպիյ» թերթում Մուհամեդ աղա Շահթախտինսկու հոդվածը, որում հրապարակախոս, պատմաբան և լեզվաբան հեղինակն առաջարկում է Այսրկովկասի մահմեդականներին անվանել ոչ թե պարզապես մահմեդական (մուսուլման), թաթար, թուրք կամ պարսիկ, այլ ադրբեջանցի, իսկ նրանց լեզուն ճիշտ է համարում կոչել ադրբեջաներեն: Այս դեպքում խոսք է գնում առանձին մտավորականի եզրակացությունների մասին, բայց դրանց հիմքում, անշուշտ, դերակատարություն ունեին 19-րդ դ. երկրորդ կեսին տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ իրանական մնացյալ միջավայրից տարածաշրջանի կտրվելուց հետո Ռուսական կայսրության կազմում իսլամական և ռուսական մշակույթի ազդեցությամբ թյուրքալեզու գրական լեզվի, գրավոր մշակույթի ձևավորումը, թյուրքական ծագմամբ նոր ձևա-

վորվող մտավորականության շրջանում այն գիտակցության սաղմնավորումը, որ իրենք լեզվով և ծագմամբ տարբեր են Այսրկովկասի մյուս՝ ավելի փոքրաքանակ իսլամադավան ժողովուրդներից:

Ելնելով վերոնշյալ հանգամանքներից՝ հողվածում փորձ է արվել տալ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Բաքվի, Ելիզավետպոլի նահանգները (գուբերնիաները), Ջաքաթալայի օկրուգը ընդգրկող Արևելյան Այսրկովկասի բնակչության էթնիկ, դավանական ու լեզվական պատկերը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին այս տարածքի բնակչության էթնիկական և կրոնական կազմի մասին տեղեկություններ են հայտնում այդ ժամանակաշրջանում Կովկասում և ընդհանրապես ողջ Ռուսական կայսրությունում անցկացված մարդահամարները:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին արված մարդահամարները ցույց են տալիս Արևելյան Այսրկովկասի էթնիկական բազմազանությունը: Միաժամանակ Ռուսական կայսրությունը տարածաշրջանում իր տիրապետության հաստատումից ի վեր առաջին անգամ պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով ամրագրում է Արևելյան Այսրկովկասում թյուրքախոս բնակչության մեծամասնություն լինելը, որը արդյունք էր թյուրքական տարրի անդադար հոսքի ու բնիկ ժողովուրդների երկարատև ուժացման (ասիմիլյացիայի): Մարդահամարների հրապարակված տվյալները և դրանցում առանց ցեղային պատկանելության՝ անխտիր բոլոր թյուրքախոսներին թաթար բնորոշմամբ բնութագրումը անշուշտ նպաստել է երկրամասի թյուրքական ծագմամբ բնակչության և առաջին հերթին նոր ձևավորվող մտավորականության շրջանում իրենց հավաքականության ու մեծամասնություն լինելու գիտակցմանը: Ավելին, տարբեր տարիների մարդահամարներում թյուրքական ծագմամբ բնակչության համար կիրառվել են թաթարներ, ադերբեջանական թաթարներ, իսկ լեզվի համար նույնիսկ ադերբեջաներեն եզրույթները: Այս փաստն էլ մեր կարծիքով արհեստականորեն խթանել է թյուրքախոսների շրջանում հավաքական ինքնանվանման փնտրտուքները, ավելին աստիճանաբար հող է նախապատրաստել հետագայում՝ արդեն 20-րդ դարում, երկրամասի համար «Ադրբեջան» եզրույթի, իսկ բնակիչների համար «ադրբեջանցիներ» արհեստական էթնանվանման արմատավորման համար:

ВАРДАН ГАЛСТЯН

Институт востоковедения НАН РА

vardang19@gmail.com

МУСУЛЬМАНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19-ГО ВЕКА (ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

РЕЗЮМЕ

Этот период истории Восточного Закавказья выбран по нескольким причинам. Во второй половине 19-го века в жизни тюркского населения, составляющего большинство мусульманского населения этого региона, с постепенно исчезающей племенной этнической идентичностью и этнонимами произошли важные перемены. Прежде всего, на данной территории, входившей в состав Российской империи, начала формироваться тюркоязычная письменная культура. Тюркоязычная, но основанная на арабском алфавите литература начала печататься.

Одновременно надо подчеркнуть, что в формирующейся в этот период тюркоязычной прессе Восточного Закавказья, появляются публицистические статьи, интересные размышления об этнической принадлежности тюрко-язычного населения региона. Такова статья Магомед ага Шахтахтинского, опубликованная в 1891 г. в газете «Каспий», где автор – публицист, историк и лингвист предлагает называть Закавказских мусульман не просто мусульманами, татарами, турками или персиянами, а азербайджанцами, а их язык – азербайджанским. В этом случае речь идёт о размышлениях отдельного интеллигента, но в их формировании, несомненно, сыграли роль изменения, произошедшие во второй половине 19-го века. Эти изменения включали в себя отделение региона от остального иранского пространства, и формирование тюркоязычного литературного языка и письменной культуры и зарождение в среде новой тюркоязычной интеллигенции сознания, что они языком и происхождением отличаются от других, более малочисленных мусульманских народов Закавказья.

Исходя из вышеперечисленного, в этой научной статье сделана попытка дать этническую, конфессиональную и языковую картину мусульманского населения Восточного Закавказья второй половины 19-го века. Тогда этот регион включал в себя Бакинскую и Елизаветпольскую губернии, Закатальский округ.

В 19-ом веке данные об этнической и конфессиональной картине населения этого региона дают переписи населения, проведённые в этот период на Кавказе и во всей Российской империи.

Переписи второй половины 19-го века показывают этническое многообразие Восточного Закавказья. Одновременно Российская империя, впервые со времён установления своего владычества, статистическими данными констатирует большинство тюрко-язычного населения в Восточном Закавказье. Это большинство было обусловлено непрерывным наплывом тюркского элемента и долговременной ассимиляцией туземных народов. В данных переписей все тюркоязычные элементы, без племенной принадлежности названы татарами. Этот факт, несомненно, стимулировал процесс осознания собственной коллективности и большинства у населения тюркского происхождения и в первую очередь у формирующейся интеллигенции.

Более того, в переписях разных годов для населения тюркского происхождения использовались термины татары, азербайджанские татары, а для обозначения их языка иногда даже использовался термин – азербайджанский язык. На наш взгляд этот факт искусственно стимулировал поиски этнического самоназвания в среде тюркоязычного населения, более того, подготавливал почву, к тому, чтобы в будущем, уже в 20 веке за регионом закрепился искусственный термин Азербайджан, а за населением, не менее искусственный этноним – азербайджанцы.